

Baldavári, Eszter¹

Magyar építészek Dél-Ázsiában és közvetítőszerepük a magyar építészetben²

Hungarian architects in South Asia and their mediation in the Hungarian architecture

ABSZTRAKT

A keleti művészet jelentős szerepet töltött be a 19–20. század fordulójának építészetében. Amíg a szecessziós mozgalomra Nyugat-Európában a japán és perzsa művészet gyakorolt hatást, addig Magyarország igyekezett megtalálni a magyar építészet forrását. Jelen írás Kertész Károly Róbert építész ázsiai utazását mutatja be, illetve annak összegzéseként megjelent „Ceylon építésze” című munkáját. Az 1930-as években Medgyaszay Istvánt egy múzeum tervezési munkáinak reményében hívták meg Mumbaiba. Az utazás idején készült tervek, fotókat és levelezéseket a Medgyaszay Családi Emlékhely őrzi. 2017-ben az építész indiai utazásának rekonstruálásakor rejtélyes akvarelltervek kerültek elő a múzeum tervei közül, amelyek egy régi párszi tűztemplom falainak megőrzéséről árulkodnak. A tanulmány egy 2020-ban Mumbaiban tett kutatóút eredményeként bemutatja továbbá Medgyaszay István barátságát Perin Jamsedji Mistrivel, aki India első hivatásos építésznője volt, valamint rávilágít Cholnoky Jenő földrajztudós mindkét említett építész munkásságában betöltött szerepére.

Kulcsszavak: Ceylon, Cholnoky Jenő, dagoba, építészet, India, Kertész Károly Róbert, Lechner Ödön, Medgyaszay István, Perin Jamshedji Mistri, Sri Lanka, szecesszió, szingaléz, sztúpa, Zsolnay Vilmos

ABSTRACT

The role of oriental art was significant in architecture at the turn of the 19th and 20th century. While the Art Nouveau movement in Western Europe was influenced by the Japanese and Persian art, Hungary made efforts to find the origin of the Hungarian architecture. This study presents the Asian trip of architect Károly Róbert Kertész, published in his work entitled Architecture of Ceylon. In the 1930's architect István Medgyaszay was invited to India to design a museum in Mumbai. His archive, containing the plans, photographs and letters born during the trip, can be found in the Medgyaszay Memorial House. During the reconstruction of Medgyaszay's Indian trip (2021) some mysterious watercolour plans were discovered among his designs. Additionally, as a result of the research in Mumbai (2020) this study introduces István Medgyaszay's friendship with Perin Jamshedji Mistri, the first professional woman architect in India; and highlights the role of Jenő Cholnoky geographer in the work of both of the aforementioned architects.

Keywords: architecture, Art Nouveau, Ceylon, Jenő Cholnoky, Dagoba, India, Károly Róbert Kertész, Ödön Lechner, István Medgyaszay, Perin Jamshedji Mistri, Sri Lanka, Sinhalese, Stupa, Vilmos Zsolnay

¹ Art historian-muzeologist, curator, Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center, 1135 Budapest, Jász utca 33-35., baldavari.eszter@mma-mem.hu; PhD student, Pázmány Péter Catholic University Doctoral School of History, eszter.baldavari@gmail.com.

² A tanulmányt kedves kollégám, Ritoók Pál 60. születésnapjára ajánlom szeretettel.

BEVEZETÉS

A 19. század végén a keleti művészet a gyarmatbirodalmak reprezentációs eszközeként az egzotikum erejével hatott a művészetben, majd a keleti művészet grafikai megoldásai fontos inspirációként hatottak a szecessziós mozgalomra. Ezzel egy időben megindultak a világművészeti utazások is, amelyek révén egyre nagyobb betekintést nyerhetett a nyugati társadalom az ősi keleti kultúrákba.³

Hazánk ebben az időben az Osztrák-Magyar Monarchia részeként kisebb szerepet kapott a nemzetközi reprezentációban. Gondoljunk csak a világi kiállításokra, ahol önálló magyar pavilonnal csak az 1900. évi párizsi világi kiállítás jelenhetett meg. Ennek ellenére már a kiegyezést követően megfogalmazódott a nemzeti öntudat kifejezése a művészetben is. A nemzeti önkifejezés első művészei között Lechner Ödön építész a keleti művészetben találta meg azokat a díszítőelemeket, amelyeket a magyar formanyelv kialakításához alkalmasnak talált. Ugyanis az építész pontosan tudatában volt annak, hogy amennyiben ez a magyaros formanyelv nem áll egyértelműen rendelkezésre formavilágában, akkor a századforduló művészeinek kell azt körültekintően kialakítania. Művészeti hitvallását 1906-ban a Művészet hasábjain fogalmazta meg „*Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz*” címmel (Lechner, 1906).

A 19. század második felében a magyar építészek többek között régészeti forrásokra is hagyatkozhattak, köztük az Archaeológiai Értesítőben megjelent tanulmányok között Nagy Géza magyarhoni lovassírokkal (Nagy, 1893) vagy a népvándorláskori turáni öltözettel (Nagy, 1901) foglalkozó beszámolójára, illetve Hampel József nagyszentmiklósi leletgyűjtéssel (Hampel, 1884) foglalkozó esszéjére (Baldavári, 2018).

A neves utazók munkái közül a „*Körösi Csoma Sándor dolgozatai*” már elérhető volt Duka Tivadar fordításában – amelyben az építészettel kapcsolatban a keleti építészet mértékarány szabályozását említette (Körösi Csoma, 1885) –, valamint Stein Aurél székfoglalója a Magyar Tudományos Akadémián, amely a Budapesti Szemlében jelent meg 1897-ben. „*A fehér hunok és rokon törzsek indiai szereplése*” című előadás (Stein, 1897) azonban szintén inkább ideológiai inspirációként hathatott a kor művészeire. Kétségteljesen a legnagyobb befolyással Huszka József népművészeti gyűjtései voltak inspiráló hatásúak. Az általa bemutatott ornamenseknek nemcsak a felépítésével, hanem a keleti származásával is foglalkozott (Huszka, 1891, 1895, 1908, 1930).

A művészetekben is kimutatható hatása volt azonban a nagyszentmiklósi leletgyűjtés 1884-es budapesti kiállításának, amelynek nyomán – elsősorban a bika vagy ökrorfejű ivócsanak – számos alkotáson díszítőmotívumaként megjelent: Pulszky Ferenc síremlékén, Munkácsy Mihály ravatalán vagy Lechner Ödön Postatakarék pénzárnyékának pirogránit tetőelemeként (Baldavári, 2021).

Lechnernek nem volt lehetősége keletre utazni, ezért Zsolnay Vilmosmal együtt 1889-ben Londonba látogattak, ahol a South Kensington (ma Victoria and Albert) Múzeumban tekintették meg a keleti gyűjteményt. Két évvel később megbízást kapott a budapesti Iparművészeti Múzeum és Főiskola épületének megtervezésére. Az épület 1896-ra készült el, és a millenniumi ünnepségek alkalmával adták át, de a kor ízlésének nem igazán felelt meg keleties formavilágával és díszítésével, a köznyelvben gyakran „cigánycsászár palotájaként” emlegették. Maga az építész is néhány évvel később „kissé túlságosan is indusnak” találta (Lechner, 1911).

³ A tanulmány olyan korábbi kutatások eredményeit összegzi, mint a 2014-ben kezdődő honfoglaláskori tárgyak és a népművészet századfordulós építészetre gyakorolt hatásának témája, 2017 és 2018 között a Medgyaszay István-hagyaték indiai dokumentumainak feldolgozása, valamint a 2018 és 2020 között egy sanghaji ösztöndíj keretében belül a magyar építészek keleti érdeklődésének kutatása, amely során egy újonnan megtalált magyar építész életművének feldolgozásán kívül Veszprém és Sanghaj kulturális kapcsolatait is volt szerencséje e sorok szerzőjének tanulmányozni. Gonda Károly sanghaji magyar építész és más hazai építészek, például Kertész Károly Róbert munkásságát mutatja be a 2021 májusában elkészült virtuális kiállítás is a szerző kurátori munkájával, a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ rendezésében.

A szecessziós mozgalom mellett, illetve annak részeként is számos tehetsős városi polgár gyűjtött keleti műtárgyakat – köztük olyan építészek, mint Giergl Kálmán, Korb Flóris, illetve Kozma Lajos –, akik műgyűjtők kiállításain mutatták be kincseiket. Ilyen volt 1904-ben a Nemzeti Múzeum kelet-ázsiai kiállítása (Cholnoky, 1904) vagy 1907-ben az Iparművészeti Múzeumban bemutatott „amateur” gyűjtők (akkoriban műgyűjtőt jelentett) tárlata, amelynek katalógusát Csányi Károly készítette.

Érdemes megjegyezni, hogy 1906-ban, amikor a Művészet című folyóiratban megjelent Lechner Ödön művészeti hitvallása a magyar formanyelvről, abban az évben tartotta meg előadását Kertész Károly Róbert (1. ábra) is Ceylon építészetéről Mindkét szerző azzal zárta le gondolatait, hogy nemzeti művészetünk megismeréséhez elengedhetetlen a keleti kultúrák motívumvilágának megismerése is. A fentiekén túl a hazai India-kutatásban kiemelt hangsúlyt kapott az ország demográfiai, területi, különös tekintettel település- és politikai földrajzi vizsgálata is (Singh, 2014; Fazekas, 2014; Wilhelm, 2008; Nemes, 2016; Singh, 2015; Wilhelm & Zagyi, 2016; Kiss-Csapó, 2009).

1. ábra: Kertész Károly Róbert feleségével (1929)
Figure 1. Károly Róbert Kertész with his wife (1929)

Forrás: Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, MÉM
Source: Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center

MÓDSZEREK

Annak ellenére, hogy a magyar építészek ázsiai jelenlétét csak az utóbbi években kezdték el kutatni (Poncellini-Csejdy, 2010; Fajcsák-Kelényi, 2017; Baldavári-Krizsán-Szentmártoni, 2019), számos olyan elsődleges forrás áll rendelkezésre – elsősorban útinaplók formájában –, amelyekre alapozva tágabb keresztmetszetben ismerhetjük meg tevékenységüket, valamint Ázsia érdekes világát. E tanulmány is ilyen elsődleges forrásokra épül: Kertész Károly Róbert útinaplójára, amely nyomtatásban is megjelent, valamint Medgyaszay István levelezéseire, amelyek az építész családi emlékhelyen maradtak fenn

Mindkét építész igyekezett részletes leírást adni az ázsiai építészetéről, de míg Kertész Károly Róbert helyszíni felvételeket: rajzokat, fotókat készített, addig Medgyaszay István elsősorban írásban dokumentálta a tapasztaltakat, fotói inkább a társadalmilag fontos eseményeket rögzítették. Ezeknek a rajzoknak az elemzésével és a dokumentációs fotók segítségével kaphatunk bővebb képet a tárgyalt témáról.

A két építész gondolkodásmódját olyan ismert kutatókhoz kapcsolódó szakirodalommal és levéltári forrásokkal érdemes összevetni, mint Körösi Csoma Sándor vagy Stein Aurél – akinek hagyatéka az MTA Keleti Gyűjtemények könyvtárában található –, valamint Lechner Ödön és Huszka József magyar művészetről alkotott elképzeléseivel. A téma szakirodalmi feldolgozása során fontos adalékokkal szolgált a Földrajzi Közlemények című folyóirat, azon belül az építészetben is jártas Cholnoky Jenő recenziói és kritikái. A kutatást továbbá interjúk is segítették Medgyaszay István unokájával, Perin Jamshedji Mistri Mumbaiban élő fiával, valamint Brinda Somaya professzorral, amelyet a napisajtóban megtalálható hírek, valamint az átfogó nemzetközi szakirodalom egészített ki.

EREDMÉNYEK

„...a lelkek mélyén a Kelet felé”: Kertész K. Róbert Ázsiában

Kertész Károly Róbert építészoklevelének megszerzése után 1900 és 1908 között a Királyi József Műegyetem ókori építészet tanszékén volt tanársegéd. Amíg az 1910-es években Kós Károly és a Fialatok, illetve Medgyaszay István Erdélyben – főként Kalotaszeg környékén – keresték a magyar népművészet forrásait, ő és Sváb Gyula Erdélyen kívül az Alföldön tett gyűjtőutat. 1908 és 1922 között a Kultuszminisztérium Építési Osztályának vezetője, majd 1922 és 1934 között a Művészeti Osztály államtitkára volt (Gerle et al., 1990).

A gyermekkora óta a keleti világ iránt érdeklődő Kertész K. Róbert – aki az 1904-es Kelet-Ázsia Kiállítás egyik szervezője is volt (Tolnai Világlap, 1904) – 1903-ban indult el feleségével világméretű útra. Az utazás alatt szerzett tapasztalatait az 1906-ban megjelent *„Képek Ázsia keletéről – Pillanatsfelvételek egy világméretű sétáról”* címmel adta ki a Pátria Irodalmi Vállalat. Az előszóban felvázolja az utazás előzményeit és indíttatását, záró gondolatként pedig a korra jellemző érdeklődés eredetére ad személyes magyarázatot: *„A szülő anyaföldrész, Ázsia vissza-visszasírja magának gyermekeit. Él a vonzódás, a vágy, a lelkek mélyén a Kelet felé. Úgy gondolunk rá, mint a gyermekkori szép tündérmesékre.”*

Annak ellenére, hogy az olvasó arra számít, hogy építészeti leírásokkal találkozik, inkább valóban élménybeszámolóról van szó, amelyből ebben a tanulmányban az Indiával és Srí Lankával foglalkozó részeket érdemes kiemelni. Az 1903 karácsonyán Budapestről induló Kertészék hajón tették meg az út nagy részét, és első ázsiai állomásuk Colombo városa volt az akkori Ceylon szigetén. Sajnos a leírásokból nem igazán derül ki, hogy egy-egy helyen mennyit időztek pontosan, de az igen, hogy Colombón kívül Kandyba is ellátogattak, ahol a Queens Hotelben szálltak meg, amely egy bizonyos Br. R. monogramú magyar férfi igazgatása alatt állt akkoriban, de annak kiletét nem sikerült eddig feloldani.

Kertész a legtözetesebben Anuradhapura romjait vette szemügyre, ahol számos felmérési rajzot készített az ott található dagobákról, a hozzájuk tartozó oltárokról és palotákról. A colombói kikötőből indulva Indiában az egykori Tuticorin (ma Thootukudi) tamilföldi városban kötöttek ki, ahonnan egy rövid dél-indiai körutat tettek Madura, Trichinopoly és Tanjore látogatásával. Ezután Bombaybe utaztak, ahonnan a gudzsaráti Ahmedabadba és a radzsaszatáni Dzsaiपुरba látogattak (Magyarország, 1905). Utána Delhibe, majd Gwaliorba, Varanasziba, Kalkuttába és Dardzsilingbe is ellátogattak, ahol felkeresték Körösi Csoma Sándor sírját is. Az itt 1904 júniusában megfogalmazott gondolatait *„Dardzsilingi levél”* címmel, a Vasárnapi Újság adta közre (Vasárnapi Újság, 1904).

Kertész K. Róbert a világméretű útról történt beszámoló után a ceyloni építészettel kezdett el foglalkozni Valószínűleg itt töltötte a legtöbb időt, és készítette a legtöbb felmérési rajzot. Az összegyűjtött anyagból megírta a Ceylon építésze címmű tanulmányt,⁴ amelyet 1906. március 20-án adott elő a Magyar Mérnök- és Építész Egylet mű- és középítési szakosztályának ülésén (Kertész, 1906).

A szöveg tudományos nyelvezettel, de tudományos apparátus nélkül készült, ezért a szerző által megemlített brit szerzők, Knighton, Cave és Ferguson műveinek beazonosítására csupán a tanulmányok keletkezési idejének figyelembevételével tehetünk kísérletet. Ezek alapján William Knighton 1845-ben Londonban kiadott *The History of Ceylon From The Earliest Period of The Present Time* című műve, Henry W. Cave 1897-ben Londonban megjelent *The Ruined Cities of Ceylon* című tanulmánya és Alastair Mackenzie Ferguson 1868-ban szintén Londonban kiadott *Souvenirs of Ceylon: a series of one hundred and twenty illustrations of the varied coast, river, and mountain scenery of the beautiful "eden of the eastern made"...* with a descriptive introduction című kiadványa lehet a hivatkozott irodalmi forrás.⁵

Kertész Károly Róbert tanulmánya azonban egy magyar nyelvű beszámolóra is ráirányítja figyelmünket, ugyanis Xantus János 1877-ben „*Néhány hét Ceylon szigetén*” címmel a Budapesti Szemlében több részletben közre adott feljegyzésére (Xantus, 1877) stílusában is hasonlít Kertész fogalmazásmódja, valamint a Ceylon építészetében sokszor idézett szingaléz öseposz, a Mahavamsza Xantusnál is többször előkerül forrásként. Mindkét szerző az elsőként George Turnour által angolra fordított 1837-ben Londonban kiadott szöveget használhatta fel. Xantus ezen túl a Kertész által emlegetett Fergusont személyesen is ismerte, amelyről így emlékezett meg: „*Colombóban tartózkodásom alatt Ferguson A. M. úrral, a kormány hivatalos lapja — a Colombo Observer — szerkesztőjével is megismerkedtem. Ferguson úr nem csak szerkesztő, de tudós és író is, s a kormány már nem egyszer bízta meg egyes tárgyak közgazdasági tanulmányozásával, mikor is mindig igen érdekes, nagyfontosságú jelentéseket terjesztett elő. Oly szíves volt, hogy engemet is megtisztelt jelentései egy-egy példányával, sőt egy általa szerkesztett nagy munka több évfolyamával s egy naptárral is megajándékozott, melyet már szintén évek óta szerkeszt. Ez utóbbi különösen meglepett, a mennyiben oly adatokat találtam benne, s oly praktikus módon összeállítva, hogy mindezen adatokat bármely utazási leírásban vagy encyclopaediában is híjába keresné az ember*” (Xantus, 1877).

Kertész Károly Róbert az egyes épületekkel kapcsolatos észrevételei előtt a ceyloni buddhista építészet két épülettípusát írja le a következő módon: „*A dagoba és sztúpa alapalakja a félgömb, mely néha hengeres alépitményen, esetleg még teraszokon is áll. A félgömb tömör építmény, mely a vízből felszálló légbuborék alakjára emlékeztet melyhez a „nagy felvilágosított” leggyakrabban hasonlította a mulandó emberi életet*” (Kertész, 1906). Az épületek kiképzésének megfigyelésekor olyan következtetésre jut, hogy a legkorábbi időkben elterjedt faépítészetben bevett formák és szerkezetek éltek tovább az időközben kialakult kőépítészetben is.

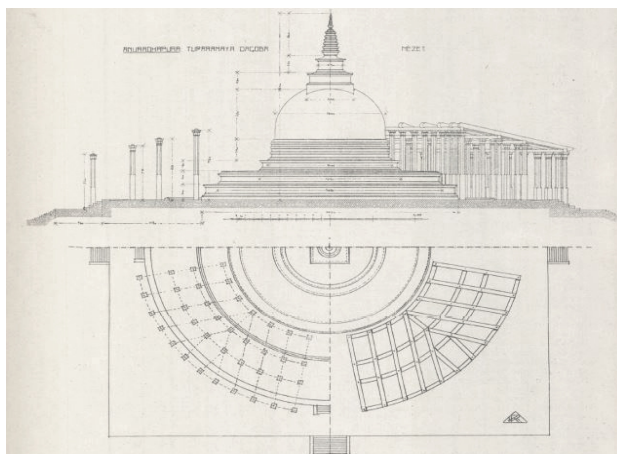
Az egykori műemlékekben gazdag főváros, Anuradhapura romjait közelebről is szemügyre vette. A Buddha jobb állkapcsát őrző Tuparamaya dagoba teraszain koncentrikusan négy sorban elhelyezett oszlopokkal (2. ábra) kapcsolatban William Knighton és Alastair Mackenzie Ferguson azon feltételezéseit cáfolja, mely szerint az oszlopokra ponyvát feszíthettek ki, hogy esős évszakban is védelmet nyújtson a hívők számára. Henry Cave azon gondolatát is elvetette, amely szerint az oszlopokat fagerendák kötötték össze, amelyekről Buddha életéből vett jelenetek lógtak le. Kertész szerint az oszlopok elhelyezéséből és a méretüknek a periféria felé való csökkenéséből arra lehet

⁴ A Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum Könyvtára őrzi a tanulmányt, amelynek azt a példányát, amelyet Kertész K. Róbert Hopp Ferenc számára dedikált a következő szöveggel: „*Hopp Ferenc Urnak, a Ferencz Józsefrend lovagja stb. őszinte tisztelete jeléül: Kertész K. Róbert, Budapest, 1908. III. 21.*”

⁵ A három mű pontos elemzése még egy jövőbeli kutatás tárgya.

következtetni, hogy külön-külön mindegyik csoport szilárd fa tetőzetet hordott. Az oszlopok úgy vannak elrendezve, hogy fedélszerkezet szerkeszthető rájuk, amelyet szerinte cseréptető fedhetett. Az így kialakított oszlopcsarnok tehát kellő védelmet nyújthatott nagyszámú hívő számára.

2. ábra: A Tuparamaya dagoba felmérési rajza és az oszlopok rekonstrukciójának alternatív rajza
Figure 2. Survey of the dagoba of Tuparamaya and the alternative sketch of the columns for reconstruction

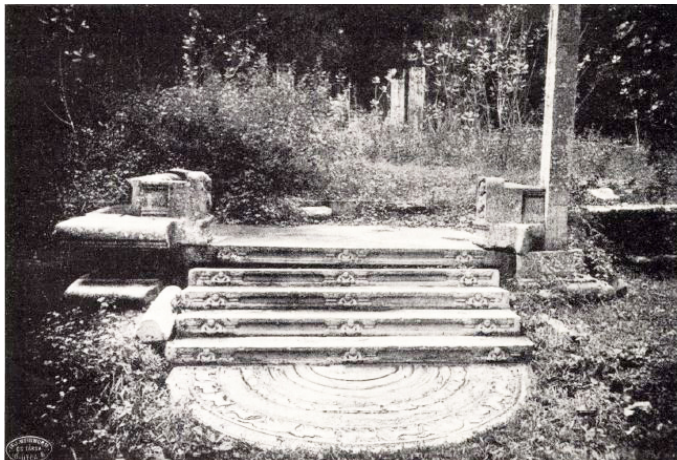

Forrás: Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye, 1906
Source: Bulletin of the Hungarian Association of Engineers and Architects, 1906

Az Abayagiriya dagoba méretarányai lenyűgözték Kertészt, aki a korabeli szakirodalomban a gizai piramishoz hasonlított templomról olyan összehasonlító rajzot készített, amelyen olyan ismert európai épületekkel állította egymás mellé, mint a párizsi Eiffel-torony, a római Szent Péter-bazilika, a kölni dóm, de megtalálhatjuk hazánk épületeit is: a lipótvárosi plébániatemplomot (később Szent István-bazilika), a Citadellát, az Országházat, illetve egy pesti bérházat és egy parasztházat is. A dagoba anyagfelhasználásával kapcsolatban Kertész azt is kiszámolta, hogy a két terasz és a dagoba felépítményének összesen 600 000 m³ falazata egy Budapestet Temesvárral összekötő, csaknem 300 km-es 2 méter magas és 1 méter széles falhoz lenne elegendő.

A másik érdekes megfigyelése a ruanwelli dagoba közelében fekvő palota romjaival kapcsolatban olvasható. A ruanwelli palota közelében számos épület romjaira lehet akadni. Egy kisebb palota gránitból készült szerkezeti elemeinél az oszlopcsarnokhoz vezető lépcső előtt fekszik egy félkör alakú ún. „holdkő” (3. ábra), mely majdnem minden előlépcső előtt megtalálható. Kertész K. Róbert óvatosan asszociálva, de megemlíti, hogy az erdélyi székely házak előlépcsője előtt is igen gyakran látni félkör alakú malomköveket fellépőkő gyanánt. A ruanwelli dagoba teraszainak építési módját a Mahamavszában leírt sorokkal mutatja be: „*Midőn a szükséges földkiásások (mintegy 30 m mélységig) megtörténtek, Dutthagamini király, ki minden dolog előnyét és hátrányát bölcs elmével mérlegelte, katonáival gömbölyű köveket hozatott és megparancsolta, hogy azokat hatalmas dögönyözővel felaprítsák. Hogy ennek a körétegnek a lehető legnagyobb szilárdságot adja, nagyerejű elefántok által — melyek lábai bőrtokokkal voltak védve — letapostatta. E legelső körétegre egy réteg mész, egy réteg égetett téglá, majd vakolat került. Aztán megint egy réteg kő, reája vasrudakból összerótt rács, erre Phalika, majd ismét közönséges kövek. Erre az alapfalazatra a kappithafa ragadós nedve és kis vörös kókuszdiók tejéből készült vakolatba 20 cm vastag érclemezeket tettek. Ezt a réteget a föléje helyezett 18 cm vastag ezüsttáblákkal cinőberből és tilaolajból készült ragacs tartotta össze.*”

3. ábra: Holdkő a ruanwelli dagoba melletti palota romjainál
Figure 3. The moon stone at the ruins of a palace near the dagoba of Ruanwell

Forrás: Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye, 1906
Source: Bulletin of the Hungarian Association of Engineers and Architects, 1906

A kolostorok kerítésénél szintén a faépítészet szerkezeti megoldásait emeli ki, azok végződését, a faragott stéla (sztélé) életfamotívumát a székely kapuk zábéfájához tartja hasonlónak. Kertész Károly Róbert a bemutatott épületekkel kapcsolatos megfigyeléseit zárásként a hazai építészeti törekvésekkel kötötte össze: „Röviden, iparkodjunk megismerni az őseredetet, a fejlődés minden stádiumát, a vele járó külső körülményekkel együtt, mert így és csak így, beható művészettörténeti tanulmányok útján biztosíthatjuk magunknak azt a tudást, mely kell, hogy párosuljon a nemzeti művészi inspirációval, invencióval, ha valóban el akarjuk érni a kitűzött fennkölt célt vagy legalább annak megközelítését, a magyar nemzeti építészeti stílus kialakulását” (Kertész, 1906).

A Ceylon építésze címmű tanulmányról szintén Cholnoky Jenő írt recenziót a Földrajzi Közleményekben, amelyben kiemeli, hogy félrevezető a ceyloni építészet cím alatt csupán a szingaléz épületekről írni, de a bemutatott anyag „rövid, de velős, eszmékben és tartalomban gazdag feljegyzések, amelyek kétségkívül nagyon érdemesen gazdagítják a magyar irodalmat” (Cholnoky, 1906).

Cholnoky Jenő egyébként nem alaptalanul vállalkozott az építészeti témájú tanulmány recenziójának megírására, hiszen mérnök ember lévén az építészet területével is foglalkozott utazásai során, ahol kiváló megfigyeléseket tett. „A sárkányok országából” című művében (Cholnoky, 1900) például egy egész fejezetet szentelt a kínai építészetnek (Baldavári, 2020). A hazai építészetben egyedülálló pagodaszerűen kialakított tetőzettel megtervezett épület, a Medgyaszay István által tervezett mátraházi turista-menedékhely ünnepélyes átadásán 1930-ban Cholnoky Jenő mint a Magyar Turisták Szövetségének elnöke mondott köszöntőbeszédet. Egy korabeli filmhíradó is tanúskodik az eseményről – amely Rybár Olivér szerint az egyetlen Cholnokyról készült mozgófilm –, amelyben a jobb szélén Medgyaszay István alakját ismerhetjük fel.⁶

Az építészet evolúciója: Medgyaszay István indiai utazása

A két világháború között, amikor csökkentek az építészeti megbízások lehetőségei, a turanista gondolatok megerősödésével számos építés a keleti művészet felé fordult inspirációs forrásért (Keserű, 1995). Ezenkívül a keleti kapcsolatok kiépítésének vágyával új területen reménykedtek megbízások-

⁶ Kérésre ezt az építész unokája, Ládonyiné Barta Gabriella is megerősítette 2020-ban.

ban. Így történt ez Medgyaszay István esetében is, aki már az 1920-as években foglalkozott az indiai építészettel, annak hatása a budapesti Baár-Madas Református Leánynevelő Intézet és Gimnázium formavilágán tükröződik (Baldavári, 2019). Medgyaszay figyelmét Zajti Ferenc festő, orientalista hívta fel egy bombayi mérnökre, Merwanji Framjira, akinek közbenjárására Medgyaszayt egy múzeumépület megtervezésével bízták meg. Az építész 1929-ben még Budapesten készítette el az Irán-Turáni Testvériség Múzeumának terveit (4. ábra) a megkapott telekadatok alapján. Az épületet – bár végül nem valósult meg – eredetileg egy régi romos párszi tűztemplom helyére szánták. Medgyaszay ezért nem a falak lebontásával, hanem azok beépítésével képzelte el a múzeum kialakítását, tiszteletet adva az egykori szakrális helynek.

4. ábra: A bombayi Irán-Turáni Testvériség Múzeum homlokzati terve (1929)
 Figure 4. The façade plan of the Iranian-Turanian Brotherhood Museum (1929)

Forrás: Medgyaszay Családi Emlékhely
 Source: Medgyaszay Family Memorial

1931-ben aztán az indiai mérnök ellátogatott Budapestre (5. ábra), ahol megegyeztek Medgyaszayval, hogy Bombayben folytatják a munkát és társas viszonyra lépnek. Framji budapesti látogatásának alkalmával megfogalmazott gondolatait a Pesti Naplóban olvashatjuk: „Az én alázatos lelkem megérzése azt súgja nekem, hogy Budapest glóriája: a Duna folyó ragyogó íve. Amíg a Duna létezik, Budapest is létezni fog a magyarok számára. [...] Amiképpen a kereszt a szimbóluma a modern magyar keresztényeinknek, ugyanúgy a mi egyazon ősi magyar fajtánk közös azonos ősi szimbóluma: a tisztaságos Anachita, »a természet boldogasszonya«, aki vezérelni fog bennünket örökké... Éljen Budapest!”

Medgyaszay István végül 1931 karácsonyán indult el Indiába, és 1932. január 19-én ért Bombaybe, ahol a Taj Mahal Hotelben szállt meg kezdetben. Indiában töltött ideje alatt többnyire a fennmaradt feljegyzései szerint Bombayben végzett kutatásokat a Cama Institute Libraryben és a Royal Asiatic Society könyvtárában, ahol az indiai építészetet tanulmányozta és hindi nyelven is tanult. A Medgyaszay István Családi Emlékhelyen fellelhető teljes, Indiára vonatkozó anyag dokumentumai által pontosan rekonstruálhatók Medgyaszay indiai tartózkodásának legfőbb állomásai, amelyet elsőként e sorok szerzője dolgozott fel 2017-ben.

Ellátogatott a Sir J. Jeebhoy által 1856-ban alapított School of Artba is, amelyről Művész-iskola Indiában című úti vázlatában olvashatunk. Medgyaszay több ízben találkozott az intézet építőművész iskolájának vezetőjével, Claude Betleyvel is, aki megmutatta neki hallgatóinak legjobb terveit. 1932 januárjától márciusáig Bombayben tartózkodott, majd március 22-én elindult ötvenkét napos,

tizenegy helyszínt bejáró körútjára. Az első helyszínen, Aurangabadban a város Delhi-kapujáról készített fotót, majd továbbutazott Gvaljárba, de útközben ellátogatott a híres száncsi sztúpához is. Varanaszi után Kalkuttába utazott, ahonnan csillagtúra-szerűen tett utazásokat Allipurba, Santiniketánba és Dárdzsilingbe, ahol Kőrösi Csoma Sándor sírjánál is járt. Santiniketánban ellátogatott a Rabindranáth Tagore bengáli költő által alapított művészeti iskolába, ahol Germanus Gyula is megfordult, és Sass-Brunner Erzsébet és leánya élt és alkotott. Ez a látogatás volt talán a legnagyobb hatással az építészre, aki számos tudóssal és művésszel találkozott a világ minden tájáról. Erre így emlékezett vissza: „*Itt magasabb rendű szellemi és lelki élet virágzott ki az ősi indiai művelődés földjén. Felejthetetlen hangulatok, képek, bölcs tanulságok az egész életemre.*” (Medgyaszay, 1932).

Amikor Bombaybe visszatért, 1932. május 13-án a Royal Asiatic Societyben tartotta meg angol nyelvű előadását „*Az építészet evolúciója*” címmel. Az építész munkáját távollétében itthon a kormányzó is elismerte, a II. osztályú magyar érdemkereszttel való kitüntetéséről a Magyar Országos Tudósítóban olvashatunk (Magyar Országos Tudósító, 1932).

5. ábra: Medgyaszay István, Merwanji Framji és Zajti Ferenc a Duna partján (1931)

Figure 5. István Medgyaszay, Merwanji Framji and Ferenc Zajti on the bank of the Danube (1931)

Forrás: Medgyaszay Családi Emlékhely
Source: Medgyaszay Family Memorial

Medgyaszay István hazatérése előtt Indiából Londonba ment, ahol határidőnaplója szerint Stein Auréllal együtt hivatalosak voltak egy megbeszélésre.⁷ Mivel a MTA Keleti Gyűjteményének könyvtárában megtalálható 1931–1932-es Stein Aurél-napló töredékei csupán 1931. november 1. és 1932. április 20. közötti bejegyzéseket tartalmaznak, sajnos nem derül ki, hogy mi lehetett a londoni találkozó tárgya, viszont néhány nappal korábban (1932. június 16-án) a Royal Asiatic Society Stein Aurélt aranyéremmel jutalmazta keleti felfedezőútja során teljesített kiváló szolgálatait elismerésképpen (Budapesti Hírlap, 1932). A Medgyaszay Családi Emlékhelyen fellelhető gazdag dokumentum- és tervanyagon kívül fényképeket is őriz a gyűjtemény. Egy titokzatos, Bombayben készült családi fénykép és két színes akvarellterv újabb fejezetet nyitott a Medgyaszay-kutatásban 2018-ban.

⁷ ME, határidőnapló: London, Dawson Place Hotel, Pembroke Square, 1932. 6. 28. „Holnap után az itteni nagykövetségre vagyok meghívva Stein Aurél tudóssal együtt. Ez igen fontos értekezés, utána már, pénteken, már valószínűleg hazaindulok.”

India első építésznőjének hagyatéka Budapesten

A kutatás során két színes beazonosítatlan rajz azonban egy rejtélyes művészhez vezetett. A szígnók beazonosítása alapján a tervező nem más, mint India első hivatásos építésznője, Perin Jamshedji Mistri. Hosszas kutatás után 2018 tavaszán sikerült megtalálni fiát, Dosu Bhiwandiwallát, aki további személyes történetekkel gazdagította az életművet (Baldavári, 2021).

A párszi származású Perin Mistri Bombayben született 1913-ban, akinek édesapja Jamshedji Pestonji Mistri ismert építész volt, a Ditchburn, Mistri and Bhedwar építészeti iroda egyik tulajdonosa. Az eredetileg ügyvédi karrierről álmódó lány londoni tanulmányai befejeztével visszatért szülővárosába, ahol a J. J. School of Art képzőművészeti akadémián tanult építészetet Claude Betley-nél. 1936-ban szerzett építészeti oklevelet elsőként az indiai építésznők között. Minthogy Indiában még nem létezett építészeti bizottság, a Royal Institute of British Architects-nél (RIBA) jegyezték be, ahol akkoriban különlegességnek számított egy gyarmati országból származó építésznő.

Perin építészete nagy hatással volt Claude Betley építészprofesszor, aki a modernizmus atyja, Le Corbusier híveként a funkcionalista építészet alapeszméit népszerűsítette diákjai körében. Fontosnak tartotta a városok klimatikus viszonyainak megismerését (Wilhelm, 2008) a tervezési módszer részeként. E funkcionalista gondolkodásmód (Kiss-Csapó, 2009) mentén alakította ki épületeit Perin Mistri is, aki a helyi adottságokat és a klímát is figyelembe vette a tervezésnél: az árnyékolás, a verandák és az udvarok gondos kialakítása is erről tesz tanúbizonyságot. Ilyen az 1948-ban épült St. Stephen katolikus templom is Mumbai Cumballa Hill negyedében (6. ábra), amelynek parkolója pillérváz szerkezetének köszönhetően újdonságnak számított akkoriban. A Siemens és a Khatau család együttműködéséből létrejött cég megbízásából 1958-ban épült a Cable Corporation of India vasbetonvázas gyárépülete, amely akkoriban a leghosszabb pillér nélküli áthidalással tervezett csarnoképületnek számított. Az építésznő fia szerint ez az az egyediség, ami édesanyját az építészetben vonzotta.

6. ábra: A St. Stephen katolikus templom napjainkban
Figure 6. The St. Stephen roman catholic church today

Forrás: Szerző saját felvétele (2020)
Source: own photo (2020)

Az ő elmondásából tudjuk, hogy Perin szabadidejében szívesen zenélt, számos alkalommal játszott házi koncerteken, zongorán vagy orgonán. Gyakran kertészkedett vagy jégkorongozott, illetve előszeretettel tanulmányozott kigyókat a Haffkine's Institutionben.

Perin fia szerint az építésznő hagyatéka egyetlen indiai múzeumban sem maradt fenn, ezért is különleges az a dokumentumgyűjtemény, amelyet a Medgyaszay Családi Emlékhely őriz. Ezek több-

ségét a Mistri család ajándékozta Medgyaszay számára, aki 1932-ben tett látogatása előtt már tartotta a kapcsolatot az akkor még diák Perinnel. A mumbai School of Art igazgatójával, Claude Betleyvel való találkozása során már megismerhette Mistri hallgatói rajzait, amelyeket – Medgyaszay naplója szerint más tehetséges hallgatók rajzaival együtt – a professzor mutatott meg neki.

A Medgyaszay-gyűjteményben található családi fotón (7. ábra) egy, a HECAR Foundation egyik kiadványában szereplő Mistri-portréval⁸ (Mehta-Somaya, 2021) összevetve egyértelmű, hogy az építésznő látható a képen fiatalabb korában családjá körében. Ezt a felfedezést az építésznő fia is megerősítette: valóban a Mistri házaspár, öt gyermekük és nevelőjük, Ms. Peasoll látható a képen.

7. ábra: Perin Jamshedji Mistri családja körében (1930-as évek)
Figure 7. Perin Jamshedji Mistri's family portrait (1930s)

Forrás: Medgyaszay Családi Emlékhely
Source: Medgyaszay Family Memorial

8. ábra: A Babulnath-templom kapujának akvarell terve (1930-as évek)
Figure 8. The watercolour plan of the gate of the Babulnath temple (1930s)

Forrás: Medgyaszay Családi Emlékhely
Source: Medgyaszay Family Memorial

⁸ Köszönet a segítségért Brinda Somaya professzor asszonynak.

A két színes terv egyike Mumbai egyik legrégebbi hindu temploma, a Babulnath-templom kapuját (8. ábra) ábrázolja, amely Síva mimózafákkal való ábrázolásáról kapta nevét. E sorok szerzője 2020 márciusában felkutatta a ma is a Girgaum negyedben található, 1890 körül gudzsarati kereskedők által építtetett templomot (9. ábra). A másik rajzon szereplő épületet Mistri édesapjának irodája tervezte. Az ún. Khatau-palota (10. ábra) az 1900-as évek első felében épült India egyik legbefolyásosabb iparmágnása számára (Kagal, 1986). A ma is a Cuffe Parade-on álló épület (11. ábra) homlokzatán olvasható felirat szerint a Tarapolevala Mansion nevet viselte.

9. ábra: A Babulnath-templom udvari homlokzatának részlete napjainkban
 Figure 9. Detail of the back-front façade of the Babulnath temple

Forrás: Szerző saját felvétele (2020)
 Source: own photo (2020)

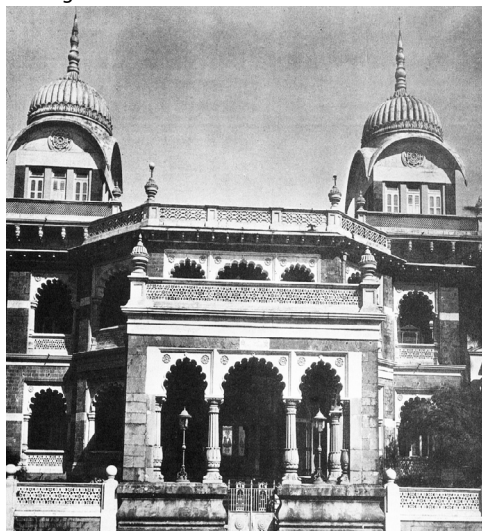
10. ábra: A Khatau hall néven ismert villa homlokzati terve (1930-as évek)
 Figure 10. The façade plan of the Villa Khatau Hall (1930s)

Forrás: Medgyaszay Családi Emlékhely
 Source: Medgyaszay Family Memorial

Annak ellenére, hogy Perin Jamshedji Mistri tervei közül csak néhányat ismerünk, és szakirodalom sem foglalkozik részletesen munkásságával, gazdag életművével a 20. századi indiai építészet egyik legegényibb alakja.

11. ábra: A Khatau hall épülete az 1980-as években
Figure 11. The Villa Khatau Hall in the 1980's

Forrás: Vistāra-The Architecture of India, kiállítási katalógus, 1986
Source: Vistāra-The Architecture of India, Exhibition Catalog, 1986

KÖVETKEZTETÉSEK

A keleti művészet megismerése a magyaros szecesszió, a nemzeti formanyelv keresésének egyik fontos inspirációs forrása volt. A keleti, elsősorban indiai és turáni építészet és díszítőművészet számos elemével érezték rokonságot művészeink.

Köztük Kertész Károly Róbert és Medgyaszay István maguk is jártak Indiában és Srí Lankán, ahol nemcsak a keleti építészetet tanulmányozták, de hasznos tapasztalatokkal gazdagodtak a hazai építészet formavilágával való párhuzamokat illetően is. Mind Kertész K. Róbert, mind pedig Medgyaszay István a műegyetemi építészeti oktatásban is hangsúlyozta a magyar paraszti (elsősorban a székely) és a keleti építészeti elemek hasonlóságát, elsősorban a kaput mint építészeti motívumot. Medgyaszay szerint, aki *A magyar paraszt építészete* című tárgyat oktatta: „*Erdélyben meg is találjuk az ősi terasz hagyományát a templom köré gondos szeretettel feltöltött templomkert – cinterem – alakjában, bár ezt sokhelyt a védelem is megkövetelte. De megtaláltam a terasz gondolatát a székely falvak házait körülvevő belső udvar és külső udvar elkerítésében is [...] Indiára emlékeztet az egészen egyedülálló kapuív is a belső bogokkal, a díszítésben pedig a páva, pávaszem, istenfa, és a szászánida elemek.*”

Habár az indiai és szingaléz építészeti alkotások közvetlen hatása nem érzékelhető a hazai századfordulós építészetben, a keleti motívumok nemcsak a nemzeti formanyelv kialakulását inspirálták, hanem a későbbi „art deco” építészetben is megjelentek.

Egy érdekes kivétel mégis feltűnik Budapesten, a Greguss utca 4. szám alatti épület (12. ábra) homlokzatán. A Román Miklós és Ernő testvérpár által tervezett ún. Gulden-ház 1912-ben épült.

Az épület érdekessége, hogy az ablakszemöldökök díszítésében a sanchi sztúpa kapuját, az az tóranáját fedezhetjük fel stilizált formában. A kapu akrotérionszerű koronázóelemei és a vízszintes díszítősávok csigavonalas, tekercsüket idéző részletei egyértelműen az indiai kapura utalnak. Az épület Budapest Főváros Levéltárában őrzött tervanyagában a tervsorozat egyetlen hiányzó tervlapja a homlokzati rajz, ezért nem tudjuk pontosan, hogy a tervezési koncepció része volt-e a tórana-díszítés az engedélyezési tervek benyújtásakor. További kutatás tárgyát képezi a tervezők inspirációs forrása, de annyi bizonyos, hogy Román Miklós Lajta Béla irodájában kezdte pályafutását, ahol számos ázsiai fényképpel, dokumentummal találkozhatott, hiszen Lajta előszeretettel alkalmazott keleti ornamenseket épületein.

12. ábra: A sanchi sztúpa tórana-motívuma a budapesti Greguss utca 4. szám alatti ház homlokzatán
 Figure 12. The torana-motif of the Stupa in Sanchi on the façade of the building
 at the Greguss Street 4. in Budapest

Forrás: Szerző saját felvétele (2021)
 Source: own photo (2021)

IRODALOMJEGYZÉK

- A Royal Asiatic Society aranyéremmel tüntette ki Stein Aurélt. (1932). *Budapesti Hírlap* 7.
- Baldavári, E. (2018). Lechner Ödön építészeti formáinak hatása Kőrössy Albert Kálmán építóművészetére honfoglaláskori tárgyak és a népművészet keresztmetszetében. In Rozsnyai J. (szerk.), *Ybl és Lechner vonzásában* (pp. 160–175).
- Baldavári, E. (2019). Gonda – Sanghaj ultramodern magyar építésze. (Krizsán, A., & Szentmártoni, L., szerk.) Magyarország Külgazdasági és Külügyminisztériuma.
- Baldavári, E. (2019). „Fontos, nagyszabású, örökre felejthetetlen műveket és jelenségeket láttam.” Keleti hatások Medgyaszay István építészetében. *Medgyaszay István emlékkonferencia*, Budapest, 223–242.

- Baldavári, E. (2020). A locska Sédtől Sanghajig, Veszprém és Kína építészeti kapcsolatai a 19-20. század fordulóján, *Magyar Építőművészet* 5, 57–61.
- Baldavári, E. (2021). *A Zsolnay kút állatfejes vízköpője*. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, <https://memmdk.hu/cikkek/a-honap-mutargya/a-zsolnay-kut-allatfejes-vizkopoje>
- Baldavári, E. (2021). *Individuum és következetesség: Perin Jamshedji Mistri építészete és eredeti rajzai Budapesten*. <https://epiteszforum.hu/individuum-es-kovetkezetesseg-perin-jamshedji-mistri-epiteszete-es-eredeti-rajzai-budapest>
- Cholnoky, J. (1900). *A sárkányok országából*. Lampel Könyvkiadó.
- Cholnoky, J. (1904). Ázsiai kiállítás a múzeumban. *Földrajzi Közlemények*, 32(8), 381–383.
- Cholnoky, J. (1906). Kertész K. Róbert: Ceylon építészete. *Földrajzi Közlemények*, 34, 405.
- Fajcsák, Gy., & Kelényi, B. (szerk.) (2017). *Sanghay Shanghai – Párhuzamos eltérések kelet és nyugati között*. Szépművészeti Múzeum – Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum.
- Fazekas, B. (2014). A 2014-es indiai parlamenti választások értékelése. *Modern Geográfia*, 9(3), 95–100.
- Gerle, J., Kovács, A., & Makovecz, I. (1990). *A századforduló magyar építészete*. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Hampel, J. (1884). A nagyszentmiklósi kincs. Tanulmány a népvándorlás kori művészetről. *Archaeológiai Értesítő*, 4(1), 1–166.
- Huszka, J. (1891). Hazai ornamentikánk eredete és nemzetisége. *Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye*, 25.
- Huszka, J. (1895). *A székelyház*. Budapest.
- Huszka, J. (1908). Az istenfá. *Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye*, 42.
- Huszka, J. (1930). *A magyar turáni ornamentika története*. Budapest.
- Kagal, C. (1986). M. J. P. Mistri: *Descendant of Master Builders – Experts from an interview with Smita Gupta, Vistāra - The Architecture of India*, Catalogue of the Exhibition, Keletiázsiai kiállítás. (1904). *Tolnai Világlap*, 4, 1421.
- Kertész, K. R. (1904). Dardzsilingi levél. *Vasárnapi Újság*, 51(28), 482–483.
- Kertész, K. R. (1905). Hátsó-Indiából. *Universum: tanulmányok, felfedezések, utazások, vadászka-landok, természetcsodák, hasznos tudnivalók; természettudományok, a földrajz és az egészségtan köréből való olvasmányok*, Budapest, 234–248.
- Kertész, K. R. (1906). Ceylon építészete. *Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye*, 40, 41–61.
- Kertész, K. R. (1906). *Képek Ázsia Keletéről – Pillanatfelvételek egy világkörüli sétáról*, Budapest.
- Keserü, K. (1995). Magyar-indiai építészeti kapcsolatok. *Néprajzi Értesítő*, 77, 167–182.
- Kiss-Csapó, G. (2009). Hogyan vélekednek Ladakhban a modernizációról? Egy interjú-vizsgálat tanulságai. *Modern Geográfia*, 4(3), 1–26.
- Lechner, Ö. (1906). A magyar formanyelv nem volt, hanem lesz. *Művészet*, 5, 1–18.
- Lechner, Ö. (1911). *Önéletrajzi vázlat (A ház), Az építészet mesterei (Gerle, J.)*, Budapest, 15.
- Nagy, G. (1893). A magyararhoni lovassírok. *Archaeológiai Értesítő*.
- Nagy, G. (1901). Népvándorláskori turán öltözet. *Archaeológiai Értesítő*, 4. *Körösi Csoma Sándor dolgozatai* (1885). Budapest, MTA, fordította: Duka Tivadar, 46.

- Nemes, V. (2016). A nemi arányok eltolódásának vizsgálata Indiában. *Modern Geográfia*, 11(1), 3–22.
- Poncellini, L., & Csejdy, J. (2010). *Hudec László*. Holnap Kiadó.
- Singh, R. (2015). Regional disparities in the post reform India. *Modern Geográfia*, 10(2), 41–68.
- Singh, N. (2014). Mapping metropolises in India. *Modern Geográfia*, 9(3), 77–93.
- Somaya, B., & Mehta, U. (2012). *Women in Architecture 2000Plus*, <https://www.thehecarfoundation.org/perinmistri.html>.
- Stein, A. (1897). A fehér hunok és rokon törzsek indiai szereplése, *Budapesti Szemle*. Tudomány és irodalom. Képek Ázsia keletéről. (1905). *Magyarország* 12 (17).
- Wilhelm, Z. (2008). Adatok az indiai urbanizáció folyamatának vizsgálatához. *Modern Geográfia*, 3(2), 152–209.
- Wilhelm, Z., & Zagyai, N. (2016). An essential synopsis of a prominent scholarly life-work. [Review of the volume *Geography, Development, Public Policy: Select Essays of Gopal Krishan*, edited by S. Kant, & N. Singh]. *Modern Geográfia*, 11(1), 1–2.
- Xantus, J. (1877). Néhány hét Ceylon szigetén, *Budapesti Szemle*.

Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd! 4.0 nemzetközi licence-feltételeinek megfelelően felhasználható. (CC BY-NC-ND 4.0)
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

This open access article may be used under the international license terms of Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0)
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

